

УДК 94(477) / 647

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ СТРУКТУР УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ (КОЗАЦЬКА ДОБА)

Панфілова Т. О. (Львів)

Статтю присвячено питанням формування і становлення структур українського громадянського суспільства наприкінці XVI - у XVII століттях, державотворчої діяльності козацтва, самоврядних структур, братств, культурно-освітніх об'єднань, творчості інтелектуалів і політичної еліти, зростання громадсько-організуючого авторитету православної церкви, консолідації українського народу, реалізації національної ідеї, здатності народу творити та розбудовувати власну державу.

Ключові слова: козацтво, громадянське суспільство, національна свідомість, національно-культурний розвиток, братства, національна ідея.

Залежно від часу й умов зародження та утвердження громадянського суспільства, а отже, від рівня соціально-економічної та національно-політичної зрілості суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку політологи визначають суть громадянського суспільства, яке віддзеркалює сукупність відносин, котрі не є державно-політичними, та відтворюють діяльність органів місцевого самоврядування, різноманітних господарських, соціально-політичних, національно-культурних та церковно-релігійних об'єднань, які функціонують відносно автономно від держави і перебувають, в основному, поза межами її директивного регулювання та регламентації.

Водночас громадянське суспільство й державу не слід протиставляти на тій підставі, що вони виникають у різні епохи чи на основі того, яке з цих двох утворень є первинним та визначальним. Організація соціуму й управління соціальними процесами фактично ніколи не здійснювалася тільки державою або тільки громадянськими засобами: елементи першого перемішані з елементами другого. Епохи стосовно цього відрізняються не тим, що в одну є тільки «державна», а в іншу – тільки «громадянськість», а тим, що в соціальному житті домінують перші чи другі елементи [1, с. 16-17].

Виходячи з цих концептуальних засад, простежимо закономірності й певну специфіку зародження, формування та функціонування громадянського суспільства в Україні за Козацької доби.

Формування громадянського суспільства – тривалий і складний історичний процес. Коли науковці досліджують час зародження та

формування громадянського суспільства загалом, то вони цілком обгрунтовано стверджують, що такого характеру процеси можуть відбуватися, головним чином, тільки у суспільстві з досить високим рівнем соціально-економічної, національно-політичної та культурно-освітньої зрілості, іншими словами, в період буржуазно-демократичної епохи. Тим часом, ми ведемо мову про передумови зародження та формування структур громадянського суспільства у другій половині XVI та у XVII століттях, тобто в епоху, коли в Україні домінували феодально-кріпосницькі відносини, панувала монархічна державна влада, до того ж, за умов, коли Україна перебувала у складі іноземної держави Речі Посполитої, була бездержавною, а український народ зазнавав не тільки соціального, але й національно-релігійного гніту. За таких обставин передумови формування структур громадянського суспільства могли виникнути тільки за винятково особливих, специфічних соціально-економічних та національно-політичних обставин на зламі XVI-XVII століть.

Відомо, що після розпаду Київської Русі та Галицько-Волинської держави майже вся етнічна територія України опинилася у складі Речі Посполитої. Саме в цей період унаслідок посилення соціального і національно-релігійного пригноблення селяни та міщани спочатку з Придніпров'я, а згодом із Галичини, Західної Волині та Західного Поділля тікали й оселялися на Півдні України, на території так званого Дикого Поля, тобто на землях, котрі фактично не контролювалися державними органами Речі Посполитої. Оселившись на території Дикого Поля, біженці освоювали її, займалися

землеробством, ремісництвом і торгівлею, а водночас, опанувавши військове мистецтво, захищали цей край від грабінницьких нападів кримських татар і сваволі польських магнатів. Як стверджує польський хроніст XVII ст. Грондський, «ті з руського народу, хто не бажав ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, ішли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу» [2, с. 115-116].

Внаслідок цього формувалася окрема соціальна група – козацтво, яка на освоєних землях встановлювала козацький лад, спрямований проти феодальної системи, соціального і національно-релігійного свавілля окупаційної польської влади. Козаки створили військово-політичну організацію – Запорізьку Січ, яку Михайло Грушевський назвав огнищем козацької сили, солідарності, організованості.

Військово-адміністративні структури Запорозької Січі діяли на засадах самоврядних громад і були, фактично, органами влади козацької держави, яка формувалася. «Так, – стверджують відомі історики Валерій Смолій та Валерій Степанков, – у горнилі «самопала й плуга» виковувалася відмінна від селянина «сукупна історична особа», наділена волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генерувати ідеї й виявляти ініціативу в діях» і тим самим виконувати «історичну місію національного речника українського народу» [3, с. 49-50].

Таким чином, Запорізька Січ стала, по суті, однією з перших головною і визначальною структурою українського громадянського суспільства, діяльність якої була підпорядкована реалізації української національної ідеї, захисту соціальних, національно-політичних, культурно-освітніх та церковно-релігійних прав і свобод українського народу.

Наприкінці XVI - на початку XVII століть зростала соціально-політична і національно-культурна роль козацтва, загалом Запорізької Січі. Це стимулювало формування національної ідеї, головним стрижнем якої було відновлення державності України та утвердження цінностей громадянського суспільства. Валерій Шевчук вважає, що «в XVI ст. українці виразно формувалися з народу в націю, тобто ставали носієм національної ідеї, яка зумовлювала не тільки звільнення від чужоземного гніту, але й формування соціумного тіла у формах князівської, князівсько-козацької чи просто козацької держави, за яку й точилася збройна та ідеологічна (через літературу та суспільно-політичні писемні пам'ятки) боротьба» [4, с. 45-46].

Звичайно, державно-адміністративні органи Речі Посполитої були занепокоєні потужним зростанням ролі козацтва, Запорізької Січі в суспільно-політичних процесах України.

Щоб перешкодити цьому, вони прагнули, насамперед, зруйнувати монолітний табір Запорізького Війська. Саме з цією метою було взято на державну службу – записано в окремий реєстр – певну кількість козаків (звідси назва «реєстрові козаки»), яких польська державна адміністрація планувала використати не тільки для зміцнення південних рубежів українсько-татарського прикордоння, але й за певних обставин для приборкання непокірної козацької вольності, загалом для придушення зростаючого українського національно-визвольного руху. Одним із завдань у даному контексті було спровокувати конфлікт між реєстровим і нереєстровим козацтвом. У цьому відношенні польська державна адміністрація прорачувалася, оскільки не було жодного випадку, щоб реєстрові козаки виступили проти національно-визвольної боротьби. Разом з тим, рух за збільшення кількості реєстрового козацтва постійно наростав, що врешті й зумовило неухильне піднесення ролі Запорізького Війська у національно-визвольній боротьбі українського народу.

Водночас тогочасна вітчизняна еліта послідовно захищала національно-культурні та церковно-релігійні права українського народу, його боротьбу за відновлення державної незалежності. У зв'язку з цим вона зосередила свої зусилля на з'ясуванні державницьких, культурно-освітніх та релігійно-християнських традицій русько-українського народу. Продовжуючи пошуки відповіді на поставлене ще Нестором Літописцем запитання «Откуда есть пошла Руська Земля хто в нєй первіс нача княжити» тогочасна еліта прагнула, насамперед, осмислити час народження русько-українського народу та становлення його державності. У тогочасних письмових джерелах є незаперечні свідчення того, що великий вплив на посполитий патріотизм, відвагу та самопожертву при виконанні лицарського обов'язку перед вітчизною, загалом на політичні позиції запорожців мало розвинене в них почуття «руської ідентичності». Репрезентанти запорізької громади вважали своїм моральним обов'язком і проявом громадянського служіння спільному благу боротьбу за права і свободи «руського народу». Політичне життя запорізької спільноти спрямовувало Військо Запорізьке, засноване на засадах прямої демократії, котре виступало як самоврядний політичний інститут, що перебував поза інституційним ядром політичної системи Речі Посполитої. У тогочасних публікаціях видатні особистості, зокрема Северин Наливайко, Йосиф Верещинський та інші політичну роль козацтва обґрунтовували двома засадничими принципами: традиціоналістською схемою народу старозавітних часів, зокрема, Святого Письма

(ідея українського християнського народу), а також тяглістю української історії, вихідним пунктом якої взято давньоруський період. Ступінь новизни такого погляду стає очевиднішим при порівнянні з домінуючими стереотипами тогочасної політичної свідомості. У Йосифа Верещинського населення України – це історично сформований етнос, котрий має одвічну територію, державне життя в минулому і традицію духовної культури – звідси спадщина давньої Київської держави, яка має в нього конкретного законного правонаступника і адресата – мешканців України [5].

Отже, українська еліта обґрунтовувала політичну роль козацтва, застосовуючи традиціоналістський ідейний інструментарій – давньоруська історична спадщина, православна віра в межах етнічних кордонів розселення національної спільноти руського народу в «Україні», «Волинській землі», «Білій русі» – русини, грецької віри люди [6].

Саме через це українські інтелектуали, загалом політична еліта, вважали козаків носіями традицій «Руських воїв» та Київської Держави. Запорізьке Військо, стверджували високоосвічені київські православні владики (1621 р.), «це ж бо плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської Церкви приймали». І «Україна тим військом дуже пишається» [7, с. 45-46].

Водночас українська еліта усвідомлювала, що національно-релігійне визволення і творення незалежної держави – це історична місія не тільки козаків, Запорозького Війська, але й усіх соціальних прошарків суспільства. Саме через це особливо важливого значення набувала освіта, як фактор відновлення історичної пам'яті та утвердження національної ідеї, а отже й залучення широкого загалу до національно-визвольного руху та формування структур громадянського суспільства.

Суттєва роль в організації культурно-освітніх та церковно-релігійних структур належала братствам, які засновували мережу шкіл при церквах, монастирях і міських управах, утверджували принципи вище ставити не своє, а загальне добро, плекати між собою згоду, тобто формували громадянина-патріота, борця за кращу долю своєї Батьківщини. Наприкінці XVI - на початку XVII століть братства виникають у багатьох містах Галичини, Холмщини, Підляшшя. Але найвідомішими були

Київське братство, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі, та Львівське братство при Успенському соборі, засноване близько 1453 р. Львівське братство об'єднувало переважно середні прошарки міського населення. В його статуті було записано, що до нього можуть вступати «чи міщанин, чи шляхтич, чи житель передмістя, чи простолюдин всіякого стану, як тутешній, так і сторонній», що у братстві «...судитися мають радячись спільно як старший, так і молодший. І коли молодші [сказали] все, то після цього старші мають вирішувати» [8, с. 159].

Тоді ж зусиллями насамперед патріотично налаштованої шляхти були засновані середні та вищі навчальні заклади, зокрема Острозький та Києво-Могилянський колегіуми чи академії, яким належала винятково важлива роль у формуванні української еліти, зокрема козацької, ватажків та керівників національно-визвольного руху. Не випадково заснування Київського колегіуму пов'язане з «постановленням всього нашого народу руського, духовного і світського», а козаки, які брали участь у цій акції, гарантували колегіуму оборону «аж до смерті» [9, с. 75].

Всі освітні та культурно-церковні об'єднання діяли на самоврядних засадах, отже, були елементами структур громадянського суспільства, частково чи повністю незалежними від органів державної влади. Не забуваймо також, що на підставі Магдебурзького права відповідні міські управи України також функціонували на самоврядних засадах. У привілеї Казимира III про надання Магдебурзького права місту Львову було сказано: «Звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воевод, суддів, підсудків, возних, від влади будь-кого...» [10, с. 29-30].

Ідеологічним інструментом консолідації українського суспільства була православна релігія та її церковні структури, які також діяли на засадах самоврядування. Вже на початку XVII століття, на думку В'ячеслава Липинського, православна церква в Україні нарешті придбала те, чого їй бракувало: релігійне виховання, освіту, дисципліновану організацію та «уміння обходитись без залежності од влади світської і політичної піддержки цієї влади», тобто «або від московського православного царя, або від ласки польського короля». Саме побудований на цих основах «громадський організований авторитет церкви ліг в основу політичного і державного відродження нації».

В'ячеслав Липинський докладно обґрунтував висновок про те, що тільки завдяки волі «наших тодішніх духовних провідників нації, нашої тодішньої «інтелігенції», пояснюється в першій мірі те чудо, яке сталося

під проводом Богдана Хмельницького», і що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії складені з найрізномірніших елементів ватаги козацькі «устаткувались, ублагороднились, здисциплінувались, зукраїнізувались і в одним духом споєне, одно тіло державно-національне об'єднались» [11, с. 33-34].

Яскравим підтвердженням цьому стали багатотисячні козацько-селянські повстання наприкінці XVI - в першій половині XVII століть під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка та Григорія Лободи, Карпа Скидана, Якова Острияниці та Дмитра Гуні. На звільненій від польських магнатів території повстанці запроваджували козацький устрій та створювали органи Руської держави. У 1596 р. Северин Наливайко в листі до короля Сигизмунда III так сформулював державотворчу програму повсталого народу: окреслити козацький простір – Поділля та незалюднена територія, спорудити місто-фортецю – столицю цього державного утворення, якому підлягатиме і Запорізька Січ. У 1637 р. керівник козацько-селянських повстанців Карпо Скидан титулював себе «опікуном всієї України» й закликав виступити на захист «народу нашого руського і віри нашої старожитної грецької», проти неприятелів – ляхів, котрі хочуть «внівеч обернути козаків», а «підданих королівських, княжих і панських – поневолити» [12].

Козацько-селянські повстанці мужньою боротьбою засвідчили патріотизм і високу громадянську відповідальність за долю своєї Батьківщини. У 1625 р. польський король Сигизмунд III визнавав, що «зовсім призабувши віру і підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою» [13, с. 49-50].

Таким чином, наприкінці XVI - в першій половині XVII століть унаслідок державотворчої діяльності козацтва, самоврядних структур, братств, культурно-освітніх об'єднань, творчості інтелектуалів і політичної еліти, зростання громадсько-організуючого авторитету православної церкви, коли «Київський митрополит ставав на рівень батька нації і гетьмана», відбувалася консолідація українського народу. Саме за цих обставин зароджувалося й формувалося українське громадянське суспільство, важливий фактор реалізації національної ідеї та готовності і здатності народу творити та розбудовувати власну державу. Отже, аналіз соціально-політичних, національно-культурних та церковно-релігійних процесів в Україні на зламі XVI-XVII століть дають усі підстави стверджувати, що вже в першій половині XVII ст. за Козацької доби були сформовані структури громадянського суспільства, які охоплювали майже всі аспекти життєдіяльності українського народу та його спільнот.

1. Князев В. Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення / В. Князев, Ф. Канак // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць Укр. Академії держ. управління при Президенті України / Кол. авт.; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 16-17.
2. Лазарович М. В. Історія України / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2008. – С. 115-116.
3. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – С. 49-50.
4. Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис / В. Шевчук. – К.: МАУП, 2007. – С. 45-46.
5. Історія української культури. – У 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII - першої половини XVII століть. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 235.
6. Там само.
7. Шевчук В. Вказана праця. – С. 45-46.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: Збірник документів і матеріалів. – Київ-Чернівці, 2008. – С. 159.
9. Шевчук В. Вказана праця. – С. 75.
10. Привілеї міста Львова: (XVI-XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 29-30.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1956. – С. 33-34.
12. Шевчук В. Вказана праця. – С. 70-74.; Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX століть. – У 10 т. – Т. 3.: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). – Упоряд., передмова та примітки В. Шевчука. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 10-13, 178-179.
13. Смолій В. Вказана праця. – С. 49-50.

РЕЗЮМЕ

НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ СТРУКТУР УКРАИНСКОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКОВ (КАЗАЦКАЯ ЭПОХА)

Панфилова Т. А. (Львов)

Статья посвящена вопросам формирования и становления структур украинского гражданского общества в конце XVI - в XVII веках, государственно-строительной деятельности казачества, самоуправляющихся структур, братств, культурно-образовательных объединений, творчества интеллектуалов и политической элиты, роста общественно-организующего авторитета православной церкви, консолидации украинского народа, реализации национальной идеи, способности народа творить и развивать собственное государство.

Ключевые слова: казачество, гражданское общество, национальное сознание, национально-культурное развитие, братства, национальная идея.

SUMMARY

BEGINNING OF THE FORMATION OF UKRAINIAN CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN SECOND HALF OF XVI - EARLY XVII CENTURIES (COSSACK EPOCH)

T. Panfilova (Lviv)

The article is devoted to the questions of the formation of Ukrainian civil society institutions in second half of XVI - first half of XVII centuries, cossack's nation-forming activity, self-governing institutions, sodalities, cultural and educational associations, creativity of intellectuals and political elite, growing of public and organizing authority of the orthodox church, consolidation of the Ukrainian people, implementation of national idea, the people's ability to create and build their own state.

Keywords: cossacks, civil society, national consciousness, national and cultural development, , national idea.